

Лекція № 3

Тема. ЛІНГВОДИДАКТИКА ЯК НАУКА

План

1. Закономірності навчання української мови.
2. Психологічні основи навчання.
3. Дидактичні основи навчання української мови.
4. Міжпредметні зв'язки та інтегроване навчання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / За ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2005.

Пентилюк М. І., Окуневич Т. Г. Сучасний урок української мови – Х. : Вид. група “Основа”, 2007. – 176 с.

Остапенко Н. М. Технологія сучасного уроку рідної мови : навч. посібник / Н. М. Остапенко, Т. В. Симоненко, В. М. Руденко. – К. : ВЦ “Академія”, 2012. – 248 с.

Горошкіна О. М. Теорія і практика навчання української мови в старших класах. – Х. : Основа, 2012. – 171 с.

Олійник І. С., Іваненко В. К., Рожило Л. П., Скорик О. С. Методика викладання української мови в середній школі. – К. : Вища школа, 1989. – С. 9-42.

1. Закономірності навчання української мови

Засвоєння рідної мови – процес безперервний, що починається з перших років і триває упродовж усього життя людини. Інтенсивне засвоєння мови відбувається під час спілкування, коли активно формуються комунікативні уміння і навички. Вчені вважають, що навчання мови підлягає певним закономірностям, урахування яких сприяє ефективній організації навчального процесу, зокрема й у школах нового типу. Хоча в одних школах передбачено поглиблене вивчення лінгвістичної теорії, в інших – практичне оволодіння мовою, яке забезпечить сприйняття наукової термінології, ділової лексики, **основне завдання учителів** – домогтися, щоб учні досконало опанували усним і писемним українським мовленням. Отже, навчання рідної мови в закладах освіти вимагає враховувати ті **закономірності процесу засвоєння мовлення**, які забезпечують ґрунтовне засвоєння знань та інтенсивну мовленнєву практику.

Відомо, що **закономірність** – це об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами або процесами, що впливає з їхньої внутрішньої природи, сутності.

Закономірностями навчання і засвоєння рідної мови можна вважати взаємозв'язок між лінгвістичною теорією і мовленнєвою практикою,

залежність наслідків навчання і засвоєння мови від потенціалу мовленнєвого середовища, створюваного в процесі навчання і в повсякденному житті. До таких закономірностей слід віднести:

- постійну увагу до матерії мови, її звукової системи;
- розуміння семантики мовних одиниць;
- здатність засвоювати норму літературної мови;
- оцінку виражальних можливостей рідної мови;
- розвиток мовного чуття, дару слова;
- випереджальний розвиток усного мовлення;
- залежність мовленнєвих умінь і навичок від знань граматики і словникового складу мови.

Для вільного володіння мовою необхідно насамперед, щоб учень правильно артикулював **38 фонем української мови** (з урахуванням усіх варіантів кожної з них). Ця робота проводиться в молодших класах. Однак увага до вимовних особливостей окремих звуків (африкат *дз, дж*, ненаголошених голосних, пом'якшених шиплячих, задньоязикових тощо) звертається в середніх і старших класах. Значно важче відпрацьовувати навички інтонації. **Елементи інтонації, просодеми** – це сила голосу, з якою вимовляються звуки у мовному потоці, висота тону і тембру звуків, темп і ритм мовлення. Як відзначають учені, “**просодема** – мінімально значуща одиниця акустичних компонентів, які складають інтонацію фрази: мелодики, інтенсивності, довготи” (Д. Ганич, І. Олійник). Просодеми разом з фонемами становлять матерію мови. Спираючись на вимовні навички учнів, набуті в молодших класах, учителі удосконалюють їх у наступних. Ця робота тісно пов'язана із засвоєнням граматики: фонема і просодема – будівельний матеріал для морфем. Засвоєння сполучуваності фонем у мовному потоці відбувається при вивченні фонетики. Мовна матерія включає і **засоби милозвучності української мови**, які забезпечують рівномірне чергування голосних, приголосних звуків, красу і мелодійність усного мовлення. Евфонічні засоби рідної мови теж є складовою частиною її матерії, що повинна бути в полі зору вчителя й учнів.

Розуміння мовних одиниць – важлива закономірність засвоєння рідної мови. Робота над їх семантикою проводиться протягом усього періоду навчання. Відомо, що учні зрозуміють лексичні і граматичні значення рідної мови, якщо засвоять поняття “смісл” слова, морфем, словосполучення і речення. Виникає необхідність у навчанні **мови як знакової системи**, що кодифікує позамовну дійсність. Оскільки мовні знаки співвідносяться з одиницями мови (морфемами, словами, словосполученнями, реченнями), їх смисл засвоюється в процесі вивчення рівнів мовної системи. Засвоєння мовного знака вимагає запам'ятовування його матеріальної (звукової) оболонки й усвідомлення того, як він співвідноситься з реальною дійсністю та як функціонує в тексті. Так, слово *неділя* сприймається учнем як заперечення дії, діла: префікса *не-*, що походить від заперечної частки *не*, й основи слова *діл-о*. Смисл слова *неділя*, таким чином, розуміється дитиною як вихідний день, вільний від обов'язкових справ; закінчення *-я*

усвідомлюється як морфологічна ознака цього слова – приналежність його до класу іменників з ознакою жіночого роду. Дещо важче засвоюється слово *лавсан*, що утворилося внаслідок скорочення слів *Лабораторія високомолекулярних сполук Академії наук*. Щоб учні зрозуміли значення цього слова – *різновид синтетичного (поліефірного) волокна, що використовується в текстильній промисловості*, необхідно ознайомити їх із назвою лабораторії, застосуванням синтетичного матеріалу тощо. Граматичні ж значення цього слова учні сприймають легше внаслідок зовнішньої аналогії до іменників чоловічого роду. Розуміти слово (морфему, словосполучення, речення) – це значить співвідносити їх з певними явищами дійсності, уміти визначати їх функції, сприймати і вживати в контексті.

Засвоєння семантики мовних одиниць тісно пов'язане з **мовленнєвою діяльністю, спілкуванням**. Тому засвоєння мовних норм відбувається на всіх етапах навчання мови. Відомо, що мова як упорядкована система знаків функціонує в людському суспільстві у формі мовлення, яке підлягає системі правил, що склалася традиційно, тобто мовній нормі. Навчання мови вимагає від учнів здатності запам'ятовувати традицію сполучуваності мовних одиниць у мовному потоці, їх послідовність, взаємозалежність тощо. Робота над **засвоєнням літературних норм проводиться при вивченні лінгвістичної теорії** і потребує повсякденного тренування. Основи норм (значення слів та їх сполучуваність, словоформи, моделі словосполучень і речень) засвоюються в молодшому віці підсвідоме (так треба говорити!), пам'яттю й удосконалюються під час вивчення систематичного курсу української мови.

Процес повного засвоєння літературних норм довготривалий і складний. Якщо, наприклад, орфографічні, пунктуаційні норми ґрунтуються насамперед на запам'ятовуванні правил, то стилістичні норми потребують ґрунтовних знань усіх рівнів мовної системи, умінь розрізняти мовні одиниці за ступенем їх конотації та визначати особливості текстів різних стилів тощо.

Комунікативні якості мовлення (змістовність, чистота, логічність, точність, виразність тощо) виявляються тільки в процесі мовлення, отже, потребують постійної уваги до мовленнєвої діяльності.

Засвоєння української мови вимагає від людини умінь оцінювати її виражальні засоби і користуватися ними в усному і писемному мовленні. Ця закономірність впливає з попередньої і виявляється в умінні виявляти **виражальні можливості мовних засобів у процесі спілкування**. Досягти цього можна, дотримуючись функціонально-стилістичного спрямування у навчанні рідної мови і домагаючись засвоєння української стилістики. Виразність, емоційність мови діти вчать відчувати змалечку, однак поглиблене вивчення мови допомагає їм проникнути в тонкощі смислових і стилістичних відтінків мовних одиниць. Учні повинні навчитися оцінювати їх виразність, розрізняє семантико-стилістичні особливості багатозначних слів, лексичних і граматичних синонімів, синтаксичних структур, стилістичні колорити текстів різних типів і стилів мовлення. Ця закономірність виявляється не тільки в розумінні суті виразності мови, але й засвоєнні

способів вираження емоційності та експресивності у мовленні під час спілкування.

Наступна закономірність засвоєння рідної мови пов'язана з **розвитком мовного чуття, даром слова**, володіти яким повинна кожна інтелектуально розвинена людина, мовна особистість. Ця закономірність виявляється в розмежуванні понять мова і мовлення. Адже мовлення – це вживання мови для вираження думок і почуттів. Мовне чуття розвивається із засвоєнням мови з раннього дитинства. Інтенсивно цей процес здійснюється в підлітковому віці, на що вказували К. Ушинський, В. Сухомлинський та інші вчені. Відомо, що **мовне чуття дитини** як неусвідомлене уміння (навичка) безпомилково дотримуватися мовних норм розвивається в сім'ї, в дитячому садку. У шкільні роки це уміння продовжує розвиватися: учень сприймає норми літературної мови з вуст учителів, навчальних книг, що служать йому дидактичним матеріалом. Тому робота над розвитком мовного чуття, удосконаленням дару слова потрібна і в старших класах під час поглибленого вивчення мови й удосконалення комунікативних умінь та навичок. Цій роботі сприяє усне мовлення, яке учнічують, сприймають і самі продукують. Тому дуже важливо, щоб вони постійно чули на уроках з усіх предметів правильне усне мовлення, працювали над зразковими текстами. Велику роль у розвитку мовного чуття школярів відіграють підручники. Кожний підручник з будь-якого предмета, якщо він написаний цікаво, захоплююче, може вносити свою частку в створення штучного мовленнєвого середовища й сприяти розвитку дару слова.

Засвоєння писемного мовлення, на думку багатьох учених, відбувається на основі володіння усним. Тут діє **закономірність випереджувального розвитку усного мовлення**. Навчання рідної мови, побудоване з урахуванням цієї закономірності, забезпечує якісне засвоєння писемного мовлення з опорою на усне. Адже природним процесом засвоєння мови є розвиток усного, а потім писемного мовлення. Ця закономірність покладена в основу системи творчих робіт з рідної мови, передбачених шкільними програмами.

Забезпечення якісного засвоєння рідної мови цілком залежить від **рівня знань лінгвістичної теорії і словникового запасу учнів**. У цьому виявляється ще одна закономірність навчання мови. Якщо учень засвоїв основи граматики, володіє великим запасом слів, він легко сприймає зміст уроків історії, фізики, математики та інших. Такі діти з цікавістю слухають учителя, легко запам'ятовують слова-терміни, засвоюють їхній зміст, багато читають наукової і художньої літератури.

Кожна з цих закономірностей по-різному виявляється при вивченні української мови. Це залежить від рівня підготовки учнів, володіння мовою, завдань шкільної освіти тощо. Врахування їх допоможе учителю визначити і реалізувати зміст навчання мови у загальноосвітній школі, ліцеях, гімназіях, коледжах, створювати таку методику, яка б забезпечила формування мовної особистості.

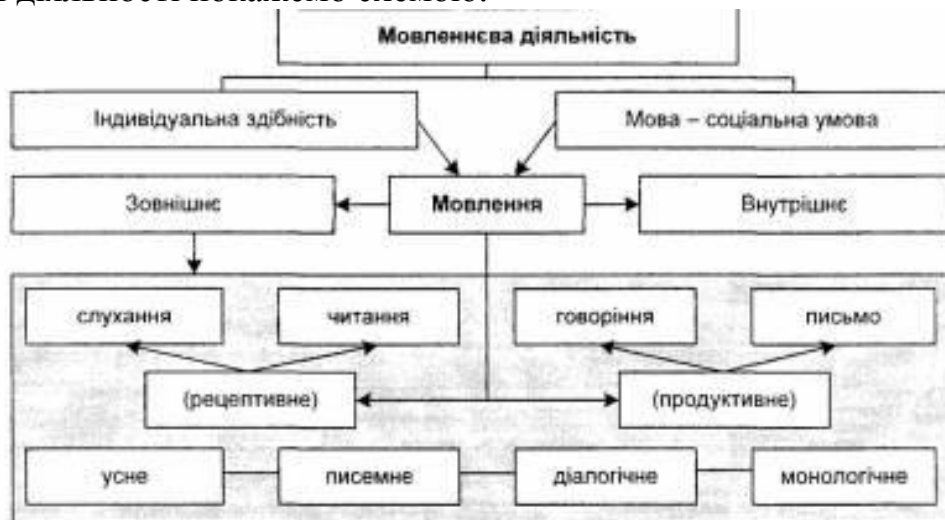
2. Психологічні основи навчання

Навчання української мови можливе лише на основі розвитку мислення учнів, їхньої уваги, пам'яті, умінь бачити і сприймати мовні факти, явища в їх діалектичній єдності. Ці процеси досліджує **педагогічна психологія**. Вона допомагає визначити, найбільш ефективні прийоми і форми навчання, обґрунтувати систему роботи учителя-словесника з **урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів**.

Педагогічна діяльність має справу з життєво важливою ділянкою людського організму – мозком, інтелектом, учить, виховує інтелектуальну основу суспільства. Якщо людина оволодіє мовою, вона оволодіє духовним началом свого народу, а значить – здатна буде йому служити, примножувати його матеріальні та культурні цінності.

Мова і мовлення є необхідною основою людської свідомості й людського мислення. **Мовлення** – це не тільки процес використання людиною засобів мови з метою спілкування, але й форма існування мови в мовленнєвій діяльності, в актах сприймання і розуміння під час слухання і читання, говоріння і письма.

Мовленнєва діяльність — сукупність психофізіологічних дій людини, спрямованих на сприймання і розуміння мовлення або породження його в усній та писемній формах. Мовленнєва діяльність відображає психічну діяльність людини, розвиток і вираження її інтелекту й емоцій. Структуру мовленнєвої діяльності покажемо схемою.

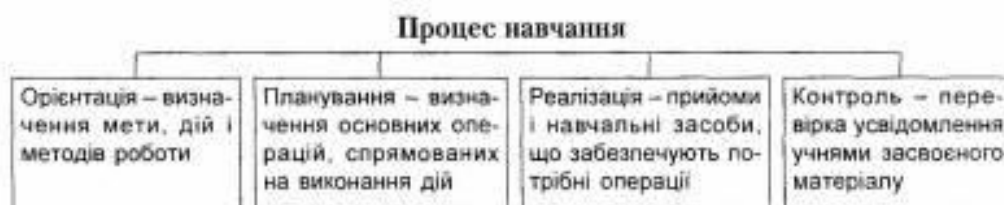

Навчання української мови можливе лише на основі **мисленнєвої діяльності**. Порівнюючи факти, синтезуючи, узагальнюючи, конкретизуючи й абстрагуючи їх, учні розвивають свої мовленнєві здібності. Ці операції на уроках мови не тільки забезпечують засвоєння знань, формування умінь і навичок, але й сприяють розвитку розумових здібностей учнів. На зв'язок між цими процесами вказували І. Павлов, І. Сеченов, К. Ушинський. Про них пишуть сучасні психологи. Так, Д. Богоявленський і В. Одинцов відзначають, що формування орфографічних навичок на граматичній основі становить аналітико-синтетичну діяльність.

Навчальна діяльність учнів зумовлюється цілями і мотивами. “Поняття діяльності треба пов'язувати з поняттям мотиву. Діяльності без мотиву не буває” (О. Леонтьєв).

У навчальній діяльності психологи виділяють **дію** – процес, що підпорядковується меті (цілям), і **операцію** – спосіб реалізації дії, про що пише О. Леонтьєв: “Операція являє собою зумовлену суть дії, але вона не тотожна з дією. Дія зумовлюється метою, операція залежить від умов, у яких ця мета визначена”. До дії спонукає **мета**. Наприклад, щоб навчитися розпізнавати значущі частини слова (мета), учні повинні опанувати такі граматичні поняття, як основа, закінчення, корінь, префікс, суфікс, знати їх особливості, робити морфемний аналіз слів, а щоб уміти вживати слова різної морфемної будови, треба знати їх семантику та стилістичне забарвлення.

Кожна дія складається з **операцій, що мають чотири етапи**: орієнтацію, планування, реалізацію і контроль. Ці етапи складають процес навчання.

Основними психічними процесами під час навчання мови і формування мовленнєвих умінь і навичок є **відчуття й сприймання**. Вони забезпечують відображення дійсності, усвідомлення її як безпосередньо, так і опосередковано, тобто за допомогою мови. Відчуття й уявлення є першим ступенем сприймання, за яким іде осмислення і розуміння.

Відчуття і сприймання є основою розвитку мовлення. Це властивість людини сприймати й відображати дійсність, усвідомлювати її як безпосередньо, так і за допомогою мови. Як відомо, глибоке засвоєння теорії неможливе без розвитку мислення учнів. Спостереження показують, що після первинного сприймання матеріалу, як би добре він не був пояснений, учні не дістають цілісного уявлення про нього, хоч запам'ятовують і повторюють правила. Сприймання вимагає розуміння почутого або прочитаного. Відтак відбувається процес формування поняття.

Основною рисою поняття, як і правила, є його узагальненість, абстрактність. Щоб поняття стало усвідомленим і зрозумілим, вивчення його повинне бути осмисленим. **Засвоєння мовного матеріалу має три рівні**: 1) сприймання пояснюваного учителем матеріалу, запам'ятовування його і відтворення; 2) багаторазове повторення матеріалу за певним зразком на основі усвідомлених знань; 3) засвоєння знань шляхом розв'язання проблемних завдань, коли учні набувають досвіду творчої діяльності. Усі три рівні засвоєння знань послідовно пов'язані, і кожен наступний рівень характеризується поглибленням знань, більшою повнотою, усвідомленістю і дієвістю їх. Одночасно з удосконаленням знань засвоюються й інші елементи

навчання мови, зокрема способи діяльності на другому рівні і досвід творчого мислення — на третьому.

Мислення забезпечує розуміння, що включає в себе виділення основних елементів мовного матеріалу і поєднання їх в одне ціле. Розуміння готується аналізом і завершується синтезом. Щоб зрозуміти мовне явище, треба розкрити його суть. Отже, засвоєння знань з мови спирається на їх розуміння.

Оволодіння лінгвістичними поняттями зумовлює процес **формування мовленнєвих умінь і навичок**. Під **умінням** розуміється така форма діяльності учнів, яка ґрунтується на чіткому усвідомленні дії, її складу і структури. Це своєрідна готовність людини до виконання складних комплексних дій. **Навичкою** прийнято називати дію, що на основі багаторазового повторення набуває автоматизованого характеру. Мовленнєві вміння і навички розрізняються особливостями усвідомлення навчального матеріалу і навчальних дій. Вони взаємопов'язані між собою.

Такий підхід до процесу навчання вимагає врахування пізнавальних можливостей учнів, розвитку їхнього мислення, що здійснюється у формі мовлення. Необхідні **психологічні передумови засвоєння знань і формування комунікативних умінь і навичок**, до яких відносимо:

- позитивне ставлення учнів до процесу навчання (є інтерес до предмета, підтримується стала увага, не порушується темп навчальної роботи);
- процеси безпосереднього чуттєвого ознайомлення з матеріалом (у мові – це словесна і схематична наочність, ТЗН, контекст);
- процес мислення (активізація конкретного й абстрактного, понятійного і художнього мислення, сприйняття, осмислення і розуміння матеріалу);
- запам'ятовування і збереження здобутої інформації, здатність до її відтворення з виявленням індивідуальних мовленнєвих здібностей.

Ці передумови забезпечують розвиток мовної особистості, сприяють появі мотивів учіння, спонукають учнів до засвоєння лінгвістичної теорії й активної мовленнєвої діяльності.

Серед **мотивів навчання** найголовніші такі:

- суспільно-політичні (державність української мови, обов'язок учня вчитися в школі);
- професійно-ціннісні (професійне навчання здійснюється державною мовою);
- мотив соціального престижу, громадського обов'язку;
- комунікативні мотиви (потреба спілкуватися українською мовою);
- мотиви, пов'язані з потребою самоудосконалення, самовиховання;
- мотив поваги до учителя;
- утилітарні мотиви (потреба в знаннях мови як засобу досягнення певних життєвих вигод);
- мотиви тривожності, відповідальності (не підвести клас, боязнь одержати низький бал).

Сучасний навчальний процес передбачає обов'язкове доведення основних знань і умінь до третього рівня засвоєння, що є умовою розвивального навчання. **Розвивальним навчанням** вважається таке навчання, в якому дидактичні дії забезпечують розвиток пізнавальних здібностей, завдяки чому учні швидко можуть оволодіти знаннями, вміннями і навичками.

На думку психологів, найбільш ефективним є навчання, у процесі якого створюються **оптимальні умови учіння**, коли необхідні наслідки досягаються за мінімальних затрат часу і зусиль учителя й учнів. Умови учіння стимулюють відбір способів засвоєння навчального матеріалу, які слід розуміти як структурну сукупність пізнавальних процесів, що сприяють виникненню понять, умінь, навичок. Рівні засвоєння знань і формування умінь та навичок визначаються за ступенем усвідомлення й узагальнення вивченого. Важливим чинником цього процесу є розвивальне навчання, що стало невід'ємним компонентом технології сучасного уроку мови.

У розвивальному навчанні важливим є усвідомлення учнями власної діяльності як теоретичної, так і практичної. На це слушно вказували Л. Виготський, П. Блонський, підкреслюючи при цьому особливу роль самосвідомості учнів. Відтак розвивальне навчання школярів, різні процеси мисленнєвої діяльності значною мірою сприяють засвоєнню мовного матеріалу, формуванню комунікативних умінь і навичок.

Від рівня організації навчальної діяльності учнів на уроках української мови залежить **інтенсифікація** (посилення, збільшення продуктивності, дієвості, напруження) навчального процесу. Вона передбачає збільшення кількості праці, що витрачається учнями за певний проміжок часу. Чим більше, активніше учні працювали на уроці мови, тим вища продуктивність, дієвість їхньої роботи. Велике значення для інтенсифікації має діяльність учителя, його вміння залучити учнів до виконання пізнавальних і практичних завдань, спрямованих на формування умінь і навичок.

3. Дидактичні основи навчання рідної мови

В основі навчання рідної мови в усіх типах шкіл лежать **загальнодидактичні принципи**, що зумовлюють доцільний вибір методів і прийомів навчання, забезпечують належний рівень засвоєння змісту шкільного курсу мови і формування комунікативних умінь і навичок.

Принципи навчання мови – це своєрідні правила діяльності, шляхи взаємодії вчителя й учнів, вихідні положення, на яких ґрунтується зміст навчання, використання методів і прийомів, побудови системи вправ, підготовки й проведення уроків української мови. До загальнодидактичних принципів відносять **науковість, систематичність і послідовність, наступність (спадкоємність) і перспективність, зв'язок теорії з практикою, наочність, доступність, свідомість** та ін. На них ґрунтується методика викладання мови, яка забезпечує процес навчання й успішного засвоєння учнями навчального матеріалу та формування комунікативної

компетенції. Принципи виступають не ізольовано, а в органічному взаємозв'язку, доповнюючи й зумовлюючи один одного. Вони підтвержені змістом шкільного курсу (реалізовані в шкільних програмах і підручниках) і лежать в основі сучасної методики викладання мови: організації уроків різних типів, застосування методів і прийомів навчання, добору дидактичного матеріалу тощо. Переорієнтація освіти на відродження духовності народу, особистість учня вимагає організовувати навчання мови з урахуванням ще й таких принципів, як **гуманізація та гуманітаризація; єдність національного та загальнолюдського; розвивальний характер навчання; співтворчість, співробітництво; індивідуалізація та диференціація; оптимізація, відкритість і динамічність системи.**

Ці принципи покладені в основу концепції освіти в Україні і вимагають докорінної перебудови викладання усіх навчальних предметів, особливо мови. Використання їх вимагає від учителя глибокого осмислення самої концепції освіти, визначення свого місця в ній, пошуків в удосконаленні змісту і форм навчання мови. Тому більшість з них поки що залишається декларацією, але такою, що чекає наповнення новим змістом, формами і методами навчання. Творчі вчителі-словесники добре розуміють цінність таких підходів до навчання рідної мови й активно впроваджують їх у свою практику. Уроки мови своїм змістом реально забезпечують **гуманізацію і гуманітаризацію навчального процесу, єдність національного і загальнолюдського.** Як уже відзначалося, рідна мова активно впливає на формування загальнолюдських якостей людини, її національної свідомості і патріотичних почуттів. Проблема **розвивального навчання** не нова, однак розв'язання її потребує від учителя розуміння суті й завдань комунікативного спрямування в навчанні мови. Про **співтворчість і співпрацю** на уроках української мови можна говорити в руслі педагогіки співробітництва, що передбачає два суб'єкти навчальної діяльності учителя й учнів, які взаємодіють на паритетних засадах і взаємозацікавлені в наслідках цієї діяльності.

Ставлячи в центр навчального процесу особистість учня, необхідно враховувати **індивідуалізацію та диференціацію навчання** з метою формування його комунікативних здібностей. Це вимагає групового навчання, варіантності завдань, творчих підходів до проведення уроків. На допомогу вчителю тут приходять нові підручники в яких ці принципи реалізовано.

Зрозуміло, що **оптимальний вибір форм, методів і засобів навчання** сприяє кращому засвоєнню знань, умінь і навичок учнів. Але такий підхід вимагає конденсації теоретичного матеріалу, врахування спадкоємності в знаннях, уміннях і навичках учнів, удосконалення технології уроку (блокової системи вивчення нового матеріалу використання опорних таблиць, конспектів тощо).

Динамічність і відкритість системи навчання спонукає вчителів працювати творчо, шукати нові підходи до навчання рідної мови (функціонально-стилістичний комунікативний, семантичний та ін.),

розробляти і впроваджувати додаткові спеціальні курси (“Культура усного і писемного мовлення”, “Стилістика української мови”, “Риторика”, “Історія української мови”, “Мова і культура”).

Учені-методисти виділяють **специфічні, або методичні принципи**. До специфічних (методичних) принципів навчання рідної мови можна віднести:

- **взаємозв'язок вивчення всіх розділів шкільної програми;**
- **функціонально-стилістична спрямованість в навчанні мови, зв'язок вивчення мови з розвитком мовлення;**
- **взаємозалежність усного і писемного мовлення та випереджальне навчання останнього;**
- **вивчення морфології на синтаксичній основі;**
- **структурно-семантичний підхід до вивчення синтаксису;**
- **зв'язок навчання пунктуації та виразного читання тощо.**

Навчання рідної мови слід розглядати як цілеспрямований процес взаємодії вчителя й учнів, унаслідок якого діти засвоюють лінгвістичну теорію і формують комунікативні уміння й навички. Важливим елементом цього процесу є методи, прийоми і засоби навчання, що забезпечують засвоєння змісту шкільного курсу. У дидактиці **метод** розглядається як система послідовних дій учителя, що організовує пізнавальну і практичну діяльність учнів. На схемі метод навчання виглядає так:

Як бачимо зі схеми, учень у процесі навчання, з одного боку, є об'єктом впливу вчителя, а з іншого — суб'єктом цього процесу. Сучасна дидактика розглядає діяльність учителя й учня як взаємодію двох суб'єктів, спрямовану на досягнення кінцевої мети цієї діяльності. На цьому будується педагогіка співробітництва, основи якої передбачають взаємодію двох суб'єктів навчання – учителя й учня. Методика навчання мови володіє цілою системою методів, прийомів і засобів навчання. Для вчителя-словесника необхідним сьогодні є доцільний вибір тих методів і прийомів, які найбільш якісно забезпечать процес навчання рідної мови. Вибираючи потрібний метод навчання, необхідно насамперед урахувати три основні функції, які повинен він реалізувати: **навчальну, розвивальну і виховну**. **Навчальна функція** спрямована на успішне засвоєння лінгвістичної теорії, системи знань з фонетики, граматики, орфографії, пунктуації, розвитку зв'язного мовлення, на розвиток логічного мислення, свідоме вироблення системи умінь і навичок.

Розвивальна функція властива усім методам навчання мови. У процесі засвоєння понять і правил учні осмислюють навчальний матеріал, роблять самостійні узагальнення і висновки, творчо підходять до розв'язання

тих чи тих питань. Опрацювання матеріалу передбачає використання синтезу, порівняння, зіставлення, систематизації, узагальнення. Розвивальною є робота над мовленням учнів: аналіз різних видів текстів забезпечує формування умінь самостійно будувати висловлювання на певну тему в тому чи іншому стилі.

Слід пам'ятати, що “розвивальне навчання – основа формування творчої (креативної) особистості, яка внаслідок впливу зовнішніх чинників потребує для актуалізації творчого потенціалу додаткових мотивів, особистісних задатків, здібностей, що сприяють досягненню творчих результатів у різних видах творчої діяльності”.

Виконуючи мовленнєві твори (усно чи письмово), учні привчаються виконувати комунікативні завдання, вибираючи з усіх наявних у мові засобів найдоцільніші, ті з них, що найточніше і найкраще сприяють вираженню думки.

Опановуючи шкільний курс рідної мови, учні оволодівають різними способами навчальної діяльності, розвивають своє мовлення і мислення, інтелектуальні здібності, збагачують свою духовність. **Виховна функція** методу невіддільна від навчальної і розвивальної. Вона теж властива кожному методові навчання української мови. Формування національної свідомості, розуміння законів розвитку рідної мови і суспільства тісно пов'язані із засвоєнням мовних явищ, закономірностей, провідних ідей мовознавчої науки, що дає учням можливість усвідомити історію розвитку мови, її функцій, засвоїти багатство виражальних засобів.

Ефективність навчання мови значною мірою залежить від розуміння суті різних методів і прийомів, доцільного їх вибору і застосування. Знання методів і прийомів потрібні вчителю як своєрідний дидактичний орієнтир для вибору тих способів навчання, що найкраще забезпечують процес навчання і виховання учнів.

Форми взаємодії учителя й учнів різноманітні. Учитель передає свої знання шляхом зв'язної розповіді, пояснює, з'ясовує навчальний матеріал, розширює коло уявлень учнів, збуджує їхній інтерес. Він організовує спостереження над мовою, вчить аналізувати мовні явища, формує навички самостійної роботи з книгою, організовує виконання різних за ступенем складності завдань.

Діяльність учні виявляється у здатності активно сприймати наукову інформацію, засвоювати знання, активізувати свою розумову діяльність. Взаємодію вчителя й учнів у процесі застосування методів і прийомів навчання можна показати так:

Джерело знань: учитель, книга.

Характер взаємодії:

- **учитель:** розказує, пояснює, розповідає, узагальнює (слово вчителя, розповідь, пояснення); ставить питання, узагальнює (бесіда евристична); організовує спостереження, ставить питання, узагальнює (спостереження й аналіз мовних явищ); організовує роботу з підручником (робота з

підручником); інструктує, контролює; організовує виконання завдань, вправ, контролює, перевіряє, узагальнює (самостійні завдання, вправи);

- **учні**: активно слухають, сприймають, засвоюють; відповідають на питання, запитують, доходять висновків; ведуть спостереження, аналізують, роблять висновки; здобувають знання, звітують про роботу, роблять висновки; виконують завдання, вправи, аналізують виконане, роблять висновки.

Таким чином, процес засвоєння української мови, формування комунікативної компетенції школярів, технологія сучасного уроку потребують урахування психологічних і дидактичних умов навчання.

4. Міжпредметні зв'язки та інтегроване навчання

Освіта й виховання сучасної молоді людини, її гармонійний розвиток вимагають органічного поєднання комплексу знань, умінь і навичок, які набуваються в процесі засвоєння шкільних предметів. Реформа освіти в Україні передбачає оволодіння учнями глибокими й міцними знаннями основ наук, засвоєння провідних ідей навчальних дисциплін, вироблення комунікативних умінь і навичок гармонійно розвиненої особистості, громадянина і патріота нашої держави. Ось чому **міжпредметні і внутріпредметні зв'язки** у навчальному процесі набувають особливої ваги.

Аналіз шкільного курсу української мови показує, що в ньому закладені значні можливості для реалізації зв'язків з усіма навчальними дисциплінами.

Визначаючи можливі напрями зв'язків української мови та інших предметів з метою **стимулювання пізнавальної діяльності школярів, розвитку їхньої комунікативної компетентності**, важливо встановити форми і види цих зв'язків, виділити з них ті, що найкраще допоможуть в освіті учнів. Кожний розділ шкільного курсу української мови містить певний міжпредметний матеріал, що сприяє **поглибленому розумінню мовних явищ, розширенню світогляду учнів, формуванню в них умінь застосовувати суміжні знання з інших предметів**.

Шкільна програма спрямовує вчителя на таке викладання мови, при якому навчальний процес має сприяти активному зв'язку теоретичних знань і практичних навичок із життям. Міжпредметні зв'язки є саме тим важливим засобом, який допоможе розкрити учням роль рідної мови в опануванні основ наук (математики, фізики, літератури, історії тощо), зрозуміти функціонування її в різних галузях людських знань.

Проблема міжпредметних зв'язків актуальна, їй приділяють увагу вчені-методисти і вчителі. У ряді наукових праць, зокрема, відзначається, що міжпредметні зв'язки формують в учнів світогляд, пізнавальні інтереси, розширюють їх кругозір, сприяють глибокому засвоєнню знань, виробленню мовленнєвих умінь і навичок. Отже, потрібна система роботи з міжпредметних зв'язків під час навчання української мови. Реформа освіти орієнтує вчителя на комплексне розв'язання цієї проблеми.

Міжпредметні зв'язки – це цільові і змістові збіги, що існують між навчальними предметами. Вони відображають у змісті навчальних дисциплін ті діалектичні зв'язки, які об'єктивно діють у природі та суспільстві й пізнаються сучасними науками. Міжпредметні зв'язки виступають як дидактична умова, що сприяє піднесенню рівня науковості й доступності навчання мови, активізації пізнавальної діяльності учнів, поліпшенню якості знань, умінь і навичок. Реалізація **міжпредметних зв'язків** дає змогу економно і водночас інтенсивно використовувати час на уроках. **Внутріпредметні зв'язки** забезпечують системність у навчанні мови, демонструють ієрархічність її структури й активно впливають на засвоєння мовних одиниць та використання їх у мовленнєвій діяльності.

Мова, відображаючи всі сторони людської діяльності, виражає у формі мовлення зміст усіх навчальних предметів і вимагає встановлення двобічного зв'язку, що й передбачено шкільною програмою. Зв'язки української мови з іншими предметами мають велике значення. Знання міжпредметного матеріалу, опора на нього допомагає вчителям методично правильно організувати роботу над науковою термінологією і домагатися її засвоєння.

Ураховуючи, що шкільна програма виділяє міжпредметні зв'язки як окремий напрям її реалізації, розглянемо цю проблему докладніше.

Для успішної **реалізації міжпредметних зв'язків** під час навчання української мови **необхідно**:

- 1) використовувати методи, які найкраще сприяють оволодінню учнями знань;
- 2) формувати вміння і навички практично використовувати мовне багатство у будь-якій ситуації, у повсякденному житті;
- 3) формувати інтелектуальні вміння і навички учнів, розширювати їхню ерудицію;
- 4) розширювати науковий світогляд школярів, формувати філософське розуміння суті мови як засобу спілкування, пізнання і мислення.

Зв'язки української мови з іншими предметами можуть мати таку структуру:

За контактами з іншими предметами	генетичні (зіставні), функціональні
За змістом	фактичні, понятійні, теоретичні
За метою використання	для доповнення і поглиблення знань про мову; для порівняння споріднених чи відмінних явищ; для розширення ерудиції, введення нового
За часом, формами реалізації	на уроці (розповідь, бесіда, самостійні завдання, міжпредметні уроки); у домашній роботі (завдання міжпредметного характеру); у позакласній роботі (міжпредметні гуртки, факультативи, олімпіади, комплексні екскурсії)

Як видно з таблиці, міжпредметні зв'язки конкретизують роботу вчителя, пронизують усі види і форми його діяльності. Вони є органічною частиною всього навчального процесу і забезпечують системність у засвоєнні знань, формуванні мовленнєвих умінь і навичок.

Українська мова вивчається у двох напрямках: засвоєння учнями основ лінгвістичної теорії і вироблення мовленнєвих умінь і навичок. Ці два напрями тісно пов'язані між собою. Визначаючи зв'язки української мови з іншими предметами, треба мати на увазі насамперед ті з них, які

допомагають з'ясувати походження та існування різних мовних явищ і фактів, глибше розкрити їх суть та особливості. Такі зв'язки називають **генетичними, або зіставними**.

Українська мова генетично пов'язана з **історією**, зокрема з історією України й українського народу, історією культури, з історією будь-якої галузі людських знань. Використання таких зв'язків допомагає з'ясувати походження лексики, фразеології, графіки, багатьох слів, особливості творення слів, варіанти словоформ і словосполучень тощо. Генетичні зв'язки дають словесний матеріал для розкриття закономірностей творення тих чи інших слів, тлумачення їх значень. Варто пам'ятати твердження В.Виноградова, що слово як назва, як вказівка на предмет є річчю культурно історичною. Розкриття значення, походження і навіть уживання того чи іншого слова вимагає використання міжпредметного матеріалу. Так, питання походження української графіки, становлення правопису, формування стилів української мови розкриваються в тісному зв'язку з історією нашої країни, законами розвитку суспільства. Важливим є встановлення генетичного зв'язку української мови з іншими галузями людських знань уже на першому (вступному) уроці в 5 класі, коли з'ясовується значення рідної мови як найважливішого засобу спілкування, ролі мови в житті кожної людини. Саме на цьому уроці діти повинні засвоїти, що мова – продукт народу, засіб формування і вираження думок, засіб спілкування (з'ясовують поняття мова і мовлення). Вона зберігає всі духовні надбання етносу, розвивається і збагачується завдяки його розвитку, через що є його скарбницею. Можна процитувати п'ятикласника В.Сухомлинського: “Мова, слово – то найтонший різець, здатний доторкнутися до пайпотаємніших куточків людського серця... Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури”. Використання генетичних зв'язків допомагає учням глибше засвоїти й інші питання загального мовознавства, включені до програми.

Різновидом генетичного є **зіставний зв'язок**, який виражається в зіставленні й порівнянні фактів і явищ української мови з іншими мовами. Зіставлення споріднених і порівняння відмінних мовних явищ у кількох мовах, і насамперед тих трьох (чотирьох), що вивчаються в школах України (рідної, державної та іноземної) допомагають глибше осмислити закони розвитку мови. При зіставленні однакових понять або явищ можна поставити такі запитання:

1. Що спільного й відмінного в графіці української і російської мов?
2. Які звуки вимовляються однаково в українській, російській, англійській (німецькій, французькій) мовах?
3. Чим схожі і чим різняться рід, число, відмінок в українській, російській та вивчуваній іноземній мовах?
4. Чому українська, російська, білоруська, польська, болгарська мови близькі, споріднені?

Зіставний зв'язок з **іншими мовами** можна використовувати під час вивчення різних розділів української мови: лексики, фонетики, словотвору,

морфології, синтаксису. Різновидом зіставного зв'язку є зв'язок української мови з **уроками художньої культури (співів)**. Він допомагає учням якісно засвоїти фонетико-інтонаційну, емоційно-експресивну сторону рідної мови, розвивати фонематичний слух, глибше опанувати орфоепічні норми. Зіставні зв'язки дають змогу учням сприймати відомі факти рідної мови на широкому лінгвістичному тлі, забезпечують діалектичне розуміння розвитку мови.

Українська мова контактує з усіма іншими предметами. Ці зв'язки розкривають функції мовних засобів у різних стилях, їх називають **функціональними**. Найтісніший функціональний зв'язок встановлюється з **літературою**, оскільки вона органічно пов'язана з мовою. Основою такого зв'язку є вивчення художнього стилю та його ознак, використання зразків цього стилю на уроках української мови, спостереження над мовою художніх творів на уроках літератури.

Навчальна програма з української мови спрямовує на активне здійснення функціональних міжпредметних зв'язків, оскільки особливості наукового стилю найкраще розкривати **на текстах з підручників математики, історії, фізики, географії** тощо. Використання газетних матеріалів дає змогу глибше ознайомлювати учнів з публіцистичним та офіційно-діловим стилями. Порівнюючи й аналізуючи тексти різних стилів, учні краще засвоюють їх лексичні, морфологічні і граматичні ознаки, особливості структури. Зіставлення різностильових текстів допомагає розкрити частотність мовних одиниць у тому чи іншому стилі, їх стилістичну мотивованість.

Функціональні зв'язки активно встановлюються як при вивченні теоретичного матеріалу, так і під час формування вмій і навичок. Вони забезпечують функціонально-стилістичне спрямування в навчанні української мови.

Зміст міжпредметних зв'язків залежить від **інформаційного критерію**, зумовленого змістом навчальних дисциплін. Він включає в себе наукові факти, поняття, теоретичні відомості, що становлять ту навчальну інформацію, що засвоюється учнями на уроках. **Мовні факти** є необхідною опорою для формування понять, а **мовознавчі поняття** є основою для **теоретичних висновків та узагальнень**. Відповідно до цього розрізняють **три види змістових міжпредметних зв'язків: фактичні, понятійні й теоретичні**. Ці види зв'язків сприяють поглибленому і розширеному сприйманню учнями фактів української мови (а також інших мов); ефективному формуванню мовознавчих понять; усвідомленому засвоєнню теоретичного матеріалу з однієї чи двох (трьох) мов.

Основне завдання **змістових міжпредметних зв'язків** – передача школярам інформації, спрямованої на поглиблення знань про мову, її явища. Такі зв'язки стимулюють послідовний розвиток і узагальнення знань учнів, формування наукового розуміння мови як науки, засобу комунікації. Міжпредметні зв'язки цього типу залежать від ступеня подібності вивчуваних явищ, вони можуть бути повними або частковими. Найповніші зв'язки змістового характеру української мови встановлюються з іншими

мовами, що вивчаються, збігаються об'єкти вивчення цих предметів, а часткові – з літературою, співами, історією, географією та ін. Так, зіставлення і порівняння подібних фактів двох чи трьох мов (голосні і приголосні звуки; корінь, префікс, суфікс; чоловічий, жіночий, середній рід; словосполучення тощо) сприяють формуванню лінгвістичних понять (наприклад, звук, морфема, категорія роду, словосполучення).

Навчання української мови неможливе без використання таких змістових зв'язків. Це забезпечує системний підхід до вивчення мови і диктується шкільними програмами. При часткових змістових зв'язках зіставляються й порівнюються подібні факти з різних предметів, їх можна показати за допомогою такої таблиці:

Українська мова:	Українська література:
антонім	Антитеза
переносне значення слів	Уособлення
зворотний порядок слів	Інверсія
	Історія:
розвиток мови	розвиток суспільства
застарілі слова	нація
діалект	народ
	Музика і співи:
звук	Голос
наголос	Тон
інтонація	Речитатив
	Географія:
групи мов світу	народи, що населяють земну кулю,
слов'янські і неслов'янські мови	їхні мови

Мета міжпредметних зв'язків під час вивчення української мови залежить від змісту й обсягу міжпредметного матеріалу, ступеня спорідненості навчальних дисциплін чи функціонування мовних одиниць. Найчастіше ці зв'язки використовуються для поповнення й поглиблення знань про мову, вдосконалення мовленнєвих умінь і навичок; порівняння і зіставлення споріднених або відмінних мовних фактів, явищ; для розширення ерудиції учнів, введення нових відомостей про мову чи інші галузі людських знань.

Учитель може поставити за мету використати міжпредметний матеріал для глибшого усвідомлення й засвоєння мовознавчих термінів. З'ясування кожного терміна, яким користуємося при вивченні мови, буде повнішим і цікавішим для учнів, якщо докладно розкрити історію виникнення його.

Терміни, як правило, відображають ті чи інші уявлення про значення, форми або функції понять, які вони називають. За характером змісту, що передає слово-термін, можна судити про час та умови його появи в українській мові. Шкільні підручники, природно, цього матеріалу не включають. Але вчитель може звернутися до нього і під час з'ясування мовознавчих понять, і на уроках лексикології в 5-6 класах, зокрема при вивченні професійних та запозичених слів.

Історія походження лінгвістичних термінів може стати предметом спеціального заняття мовознавчого гуртка.

Лексико-стилістична робота на уроках української мови теж часто вимагає використання міжпредметного матеріалу. **Завдання можуть бути різні:**

1) з тексту підручника фізики, математики, історії виписати п'ять-десять слів професійної лексики, з'ясувати їх значення;

2) розподілити слова в галузі певної науки на власне українські і запозичені;

3) з'ясувати значення слів (омонімів, синонімів, неологізмів);

4) у тексті (уривку) художнього твору виділити загальноживані слова.

Зв'язки української мови з іншими предметами здійснюються насамперед на уроках. Найчастіше **міжпредметні зв'язки встановлюються під час вивчення нового матеріалу**, зокрема при з'ясуванні теоретичних питань у формі розповіді або невеличких коментарів у ході бесіди; виконанні вправ лексичного, етимологічного, стилістичного характеру або самостійних завдань з розвитку зв'язного мовлення; складанні невеличких доповідей учнів на теми мовознавчого, історико-літературного та громадсько-політичного характеру.

Застосування міжпредметних зв'язків на уроках української мови сприяє **інтегрованому навчанню**, яке реалізується у формі інтегрованих уроків. Серед інтегрованих форм навчання особливе місце займає **поєднання мови з природознавством, історією, географією, математикою**. Приклади інтегрованого навчання зустрічаємо в низці статей, уміщених на сторінках часописів "Дивослово", "Українська мова і література в школі", "Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах" та інших. Сучасні вчителі активно використовують ідеї та досвід **В.Сухомлинського**, який розробив **систему уроків мовлення на природі**, надаючи їм емоційно-естетичного забарвлення. Великий педагог у природі вбачав вічне джерело дитячого розуму, фантазії, словесної творчості.

Застосовуючи інтегроване навчання, необхідно чітко визначити його зміст, місце в системі уроків та форми реалізації. Найбільше уваги, на думку дослідників, слід приділяти створенню умов для інтегрованого навчання в процесі формування мовленнєвих умінь і навичок.

"Саме засобами рідного слова можна відкрити дитині красу природи, прищепити любов до батьківщини, навчити розрізняти добро і зло". **Найефективніше інтегроване навчання в роботі з розвитку зв'язного мовлення**. Адже словесна творчість дитини поступово переростає в творчість спілкування. Ураховуючи, що зміст роботи з розвитку мовлення відображає різні за тематикою аспекти ("У світі природи", "У світі культури", "Рідний край", "Серед людей", "У світі науки" тощо), інтегроване навчання дозволяє формувати інтелектуально розвинену, духовно багату мовну особистість. Відтак інтегроване навчання має великі розвивальні можливості. "Воно забезпечує зв'язок різних видів діяльності на уроці, активізує пізнавально-комунікативні здібності учнів, дозволяє досягти органічного поєднання логіко-понятійного та емоційно-образного компонентів у процесі пізнання" доквілля і самого себе.

Використання міжпредметних та внутріпредметних (міжрівневих) зв'язків на уроках української мови у вигляді дидактичного матеріалу практично має безмежні можливості. Вправи, побудовані на прикладах текстів різного змісту і стилю, викликають великий інтерес в учнів, активізують їхню увагу, пробуджують емоції, вносять в урок елементи новизни й цікавості. Вихід за межі власне мовних фактів, залучення до вивчення мови матеріалу інших предметів, що становить сутність інтегрованого навчання, сприяє поглибленню знань учнів, розширює їхній світогляд, розвиває ерудицію і мовленнєву культуру.